

De munt van Nijmegen van rooms-koning Willem II van Holland (1247-1256)

Anton CRUYSHEER*

Samenvatting – Over de muntslag van rooms-koning Willem II van Holland (1247-1256) is weinig bekend. Een munttype uit Nijmegen is op basis van een vindplaatsen-inventarisatie onderzocht met een verrassend resultaat: deze munten worden bijna uitsluitend in Friesland en West-Friesland gevonden. Een mogelijke verklaring voor de vondstverspreiding is de werving in 1247-1248 van Friese krijgers voor de kruistocht tegen Aken en tegen keizer Frederik II (1212-1250).

Summary – Little is known about the coinage of Roman King William II of Holland (1247-1256). A coin type from Nijmegen was studied based on a site inventory, with a surprising result: these coins are almost exclusively found in Friesland and West Friesland. A possible explanation for the distribution of finds is the recruitment in 1247-1248 of Frisian warriors for the crusade against Aachen and against Emperor Frederick II (1212-1250).

Zusammenfassung – Über die Münzprägung des römischen Königs Wilhelm II. von Holland (1247-1256) ist wenig bekannt. Ein Münztyp aus Nijmegen wurde auf der Grundlage einer Fundstelleninventur untersucht, mit einem überraschenden Ergebnis: diese Münzen werden fast ausschließlich in Friesland und Westfriesland gefunden. Eine mögliche Erklärung für die Verbreitung der Funde ist die Rekrutierung von friesischer Kriegeren im Jahr 1247-1248 für den Kreuzzug gegen Aachen und gegen Kaiser Friedrich II. (1212-1250).

Afb. 1 – Penning Willem II, 1247-1256 (PAN-134757 – schaal 300%).

IN DIT ARTIKEL STAAT EEN MUNT van rooms-koning Willem II van Holland (1247-1256) uit Nijmegen centraal. Op afbeelding 1 zien we dit munttype uit de rijksstad Nijmegen, met op de voorzijde een gekroonde buste binnen parelcirkel met rijksappel en leliescepter, met het omschrift **WILGMS [R]EX** (koning Willem).

* Onafhankelijk onderzoeker, Nederhorst den Berg; @: cruysheer@gmail.com

Op de keerzijde staat een kort kruis eindigend in punten met in de kwartieren $\text{A} - \text{V} - \text{E} - \text{X}$ en in het omschrift binnen parelcirkels + NVMAGEN (Nijmegen, variaties in de stadsnaam komen voor).

Afb. 1 betreft een exemplaar met een volledig omschrift. Bij de meeste munten van dit type zijn op de voorzijde alleen de letters WIL REX te zien. Een enkele keer is achter de L een E of H te zien. De omschriften op de munten zijn doorgaans lastig leesbaar, aangezien de muntplaatjes kleiner waren dan de stempels.

Dit munttype werd voor het eerst gepubliceerd door De Voogd in 1867, die echter een voorbehoud over de toeschrijving maakte. In zijn publicatie over de schatvondst Brussel 1908 kon Rutten (1910) de munt nader duiden. Vervolgens is het type kort beschreven door Van Gelder (1984) en De Wit (2007).¹

Willem veroverde op 8 oktober 1247 de Valkhofburcht te Nijmegen samen met zijn oom Otto II van Gelre, als start voor zijn door de paus gesteunde strijd om het koningschap van het Rooms-Duitse Rijk. Rooms-koning was een titel die tussen 1125 en 1806 gebruikt werd voor een gekozen koning van het Rooms-Duitse Rijk. In Rome kon een koning ook door de paus worden gekroond tot keizer. Dit was een symbolische titel en formele bevestiging door de kerk. Het grondgebied van het Rooms-Duitse Rijk omvatte ten tijde van Willem II onder meer het huidige Duitsland, België, Nederland, Noord-Italië, Tsjechië, Zwitserland en Oostenrijk. Na de verovering van de burcht was Willem echter slechts enkele dagen in Nijmegen.² Ook droeg Willem de stad na verovering direct over aan zijn oom in ruil voor een pandsom waarmee hij zijn verdere veroveringen kon financieren. Bovendien liet Otto II zelf vermoedelijk al vrij snel na de verovering en overdracht een ander munttype te Nijmegen slaan.³ De muntslag op naam van Willem II is daarom een raadsel, want NVMAGEN (Nijmegen) staat op de munt terwijl de tijd lijkt – gelet op zijn snelle vertrek en de directe overdracht van de burcht aan zijn oom – te ontbreken om daar te zijn geslagen. Ook de reden voor deze muntslag is niet eerder verklaard: de hierboven genoemde auteurs beschreven het munttype wel, maar gingen niet in op het waarom van de muntslag. Deze met vraagtekens omgeven muntslag staat daarom in dit artikel centraal.

Methodologie

Dit onderzoek bestaat uit een inventarisatie en analyse van schatvondsten en losse vondsten, gevolgd door een mogelijke verklaring voor de muntproductie. De vondstinventarisatie duurde van circa januari 2020 tot en met juli 2023 en

¹ De Voogd, 1867: 416, pl. 11, nr. 2; Rutten, 1910: 267; Van Gelder, 1984: 50, type D2; De Wit, 2007: 332, nr. 1041.

² Hägermann, Kruisheer & Gawlik, 1989: 27, nr. 1.

³ Cruysheer & Van der Veen, 2021: 8-12.

hiervoor zijn diverse bronnen geraadpleegd: numismatische publicaties, veiling-catalogi, PAN, NNC, NUMIS, Facebookgroepen, verzamelaars, museumcollecties, detectormagazines en provinciale vondstdatabases. De vondstinventarisatie wordt hieronder voorafgegaan door een historisch kader, waarin een kort overzicht wordt gegeven van de strijd van Willem II om de koningskroon van het Rooms-Duitse Rijk en de ermee gepaard gaande muntslag.

Afb. 2 – Kroning van Hendrik Raspe (links) en Willem II (rechts) op een grafmonument van Siegfried von Eppstein (midden), aartsbisschop van Mainz (Bhuck, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons).

Historisch kader: de veroveringen van Willem II en muntslag

Willem II was één van de machtigste personen uit de Nederlandse middeleeuwse geschiedenis. Na jarenlange strijd en na het overlijden van zijn tegenstanders (de laatste hiervan was de zoon van Frederik II, Koenraad, op 21 mei 1254) was hij de onbetwiste koning van het Rooms-Duitse Rijk. Vooral zijn dood is bekend: Willem kwam op 28 januari 1256 om het leven toen hij voor zijn troepen uit reed voor de strijd tegen de West-Friezen. Bij Hoogwoud zakte hij door het ijs van het Berkmeer en werd vervolgens door hen doodgeknuppeld. De details van deze doodslag en de wraak vele jaren later door Floris V, waarbij hij het lichaam van zijn vader terugvond, zijn bekend omdat Floris V hierover brieven stuurde naar diverse edelen in Europa.⁴ Over het leven van Willem II is relatief weinig bekend, omdat hierover niet veel bronnen meer resteren. Mede hierom zijn de munten van Willem II belangrijk, als aanvulling op het tot nu toe bekende beeld.

Aanloop naar het koningschap

Nadat keizer Frederik II (1212-1250), die de paus niet als zijn meerdere wilde erkennen, op 17 juli 1245 tijdens het Concilie van Lyon werd afgezet, ontbrandde er een strijd om de macht. De door de paus aangestelde tegenkoning Hendrik Raspe (de landgraaf van Thüringen) stierf echter het jaar erop ten gevolge van een val van zijn paard, waardoor snel een nieuwe opvolger moest worden gevonden. Pauselijke legaten reisden af naar vele landen in Europa en vroegen onder meer de koning van Noorwegen en de broer van de Engelse koning om zich kandidaat te stellen.⁵ Maar de oproep bleef onbeantwoord. Het gewapenderhand veroveren van het koningschap was namelijk zeer risicovol en kostte vooral veel geld voor het winnen van medestanders en huurlingen voor de strijd. Ook onder de hogere adel in Duitsland was weinig animo om het tegen keizer Frederik II op te nemen. De vraag werd ook gesteld aan graaf Otto II van Gelre en hertog Hendrik II van Brabant, maar ook zij weigerden. Hertog Hendrik wees wel naar zijn jonge neef graaf Willem II van Holland en die durfde het wél aan, wat iets zegt over zijn ondernemende en moedige karakter en wat aansluit op een karakterschets van Willem II door paus Innocentius IV: “een goed christen, een dappere soldaat [...] jong en vol dadendrang, aangenaam van karakter en uiterlijke verschijning”.⁶ Willem II wordt vervolgens op 3 oktober 1247 op 20-jarige leeftijd in Woeringen, bij Keulen, door de aartsbisschoppen van Keulen, Mainz en Trier tot koning van Duitsland verkozen. De steun was vooral vanuit

⁴ Janse, 1991: 151 (noot 58-63); De Boer & Cordfunke, 2010: 79-81; Cordfunke, 2013: 13-20; 't Jong, 2018: 228-235.

⁵ De Boer & Cordfunke, 2010: 80; 't Jong, 2018: 234.

⁶ De Boer & Cordfunke, 2010: 81.

kerkelijke zijde, de meeste wereldlijke vorsten bleven Frederik II trouw en waren hierbij niet aanwezig.⁷

Het Rooms-Duitse Rijk was een lappendeken aan bisdommen en graafschappen. Van groot belang waren de rivier de Rijn en de rijksburchten van de keizer. Deze burchten domineerden de steden en het omliggende gebied, vanwaar het bestuur uitging en belastingen werden geïnd. De Rijn was opgedeeld in segmenten met om de zoveel kilometer een tolplaats. Controle over de Rijntollen en daarmee op de inkomsten en handelsvaart van de steden had daarom voor Willem II de hoogste prioriteit.⁸ Duitsland ten oosten van de Rijn was vrijwel geheel op de hand van keizer Frederik II en diens zoon rooms-koning Koenraad IV (1237-1254). Alleen ten westen van de Rijn kreeg Willem steun van enkele bisschoppen (Keulen, Mainz en Trier) die vanwege de kerkelijke band op de hand van de paus waren, maar zelfs die waren terughoudend. Willem moest medewerking zien te krijgen van de adel in het Rijnland, maar die wilde daar wel voor betaald worden. De verkiezing, hofdagen en krijgstochten zouden eveneens hoge kosten met zich meebrengen. Het begin van de regering van Willem II werd daardoor gekenmerkt door chronisch geldgebrek.

Eigenlijk was het een onbegonnen strijd, want de machtsbasis van Willem was smal en hij had nauwelijks kapitaal om het koningschap gewapenderhand te veroveren. In feite was Willem een tegenkoning zonder macht. Wel kon hij aanspraak maken op enige pauselijke subsidie, die gepaard ging met een toezichthouder (pauselijk legaat), die elke uitgave van Willem moest goedkeuren.⁹ Willem II stond een lange, moeizame strijd te wachten tegen verschillende steden, edelen, opstandige bisschoppen en niet te vergeten de afgezette keizer en diens zoon. Maar de eerste zorg was het verkrijgen van geld voor deze hoge ambities.¹⁰

De verovering van Nijmegen

Omdat Willem koning was, kon hij om te beginnen de rijksgoederen die hij tot zijn bezit kon rekenen te gelde maken. Maar in de betreffende burchten zat een bezetting die was aangesteld door keizer Frederik en deze moesten daarom gewapenderhand worden ingenomen. Elke overwinning van een rijksburcht, stad of tolplaats vormde een opstap om de machtsinvloed, vertrouwen en inkomsten verder te vergroten en daarmee aanhangers te winnen en medestrijders te binden. Omdat de rijksstad Nijmegen onder formeel gezag van Willem II was komen te staan, kon hij deze stad verpanden om zo zijn verdere strijd te financieren. Een bedrag van 10.000 (later verhoogd naar 16.000) mark aan zilver kon

⁷ De Boer & Cordfunke, 2010: 79.

⁸ Hasse, 1885: 98.

⁹ De Boer & Cordfunke, 2010: 79-81; Cordfunke, 2013: 14-19; 't Jong, 2018: 228-235.

¹⁰ Cruysheer & Van der Veen, 2021: 8-12.

Willem II lenen van zijn oom Otto II van Gelre met Nijmegen als onderpand.¹¹ Mogelijk werd het bedrag al door Otto II in het vooruitzicht gesteld toen zijn neef Willem zich kandidaat stelde voor het koningschap, omdat dit de kansen voor Willem II zou vergroten en Otto II hier ook baat bij had. Onder het domeingoed viel ook de burcht van Nijmegen met “al hun aanhorigheden, dorpen, bossen, waterlopen, weiden, gecultiveerde en onontgonnen gronden, vazallen, ministerialen en alle rechten met betrekking tot hetzelfde kasteel”.¹² De burchtman (Latijn: *castellanus*) van Het Valkhof zag blijkbaar de overdracht van het keizerlijk domeingoed aan de nieuwe koning niet zitten en bleef liever trouw aan keizer Frederik II. Hierdoor zag Willem zich genoodzaakt om 1.000 mark zilver die hij had ontvangen van de paus in te zetten om de strijd te financieren tegen de burchtman. Op 8 oktober 1247 was de strijd voorbij en werd de overdracht aan Otto II bezegeld. Dit was slechts vijf dagen nadat Willem II in Woeringen was uitgeroepen tot koning, waardoor we ervan uit kunnen gaan dat de belegering bijzonder effectief, snel en succesvol was. De oorkonde waar de overdracht betrekking op heeft is bevestigd in Neuss: Willem was dus toen al niet meer in Nijmegen aanwezig.¹³ Nijmegen bleef zich overigens nog lang beroepen op zijn status van rijksstad, maar omdat de pandsom van Willem nooit is ingelost, is Nijmegen Gelders gebleven.

Het vervolg en einde van de strijd

Willem II veroverde in 1248 Keizersweerd, Dortmund en Aken. Interessant zijn brieven die Willem stuurde vanuit zijn leger tent te Keizersweerd, bijvoorbeeld over een bevestiging op 21 december 1247 aan de abdij van Middelburg dat hij zijn voogdij niet opnieuw uit zijn hand zal geven.¹⁴ Hieruit blijkt dat hij niet alleen goed op de hoogte was wat er in de uithoeken van zijn grondgebied die onder zijn controle stond gebeurde, maar daar ook actief bestuur op uitoefende. De financiering van de strijd, inclusief betaling van huurlingen en bevoorrading, moet een continue zorg voor Willem zijn geweest. Daarop wijzen nieuwe verpandingen van de rijksgoederen te Rath (bij Düsseldorf), Mettmann en Duisburg.¹⁵ De belegering van Keizersweerd duurde ruim een jaar, van december 1247 tot en met december 1248, waar tussendoor ook de verovering volgde van de rijksburcht Dortmund en, vanaf 4 mei 1248, de belegering van Aken.¹⁶

¹¹ Hägermann, Kruisheer & Gawlik, 1989: 27, nr. 1 (8 oktober 1247) en 65, nr. 34 (15 juni 1248, verhoging bevestigd in het legerkamp te Aken).

¹² *Ibid.*: 27, nr. 1 (Rijksarchief Gelderland, Arnhem: Hertogelijk archief, oorkonde München, nr. 12(A)).

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*: 32-33, nr. 6 (Rijksarchief Middelburg, Archief der O.L.V.-abdij, nr. 16, regest nr. 26(B)).

¹⁵ Buhlmann, 2004: 9.

¹⁶ *Ibid.*: 8-9; 't Jong, 2018: 237-238.

Aken was zowel symbolisch als strategisch van groot belang, omdat deze oude stad voorheen de residentie was van Karel de Grote én de plek waar de Duitse koningen traditioneel werden gekroond. Deze móest Willem dus op de tegenpartij zien te veroveren. Dit lukte pas na grote inspanning en een beleg van vijf maanden, waarbij hij werd geholpen door ingehuurde Friezen. Met waterbouwkundige ingrepen zetten de belegeraars de stad voor een deel onder water, wat een belangrijke stap was in de uiteindelijke overgave van de stad op 18 oktober 1248. Aartsbisschop Siegfried von Eppstein van Mainz kroonde vervolgens Willem II tot koning (zie afb. 2).

De Friezen werden voor hun inzet en heldendaden met lof overladen, mochten uit dienst gaan en kregen zelfs een bevestiging van het zogeheten Karelsprivilege van Willem mee, dat de gehele Friese natie bevestigde in de rechten, vrijheden en voorrechten die zij van Karel de Grote hadden ontvangen. Hiermee vielen ze rechtstreeks onder de Duitse keizer en hadden zo geen verplichtingen tegenover de Hollandse graaf.¹⁷ Een opmerkelijk gebaar van Willem, die tenslotte zelf afkomstig was uit het gravenhuis van Holland en wiens broer Floris de Voogd de feitelijk regerende graaf was.

In 1250 overleed Frederik II en door diplomatieke inspanningen van de paus kreeg Willem steun van de Noord-Duitse vorsten en steden. Op 25 januari 1252 werd dit bezegeld door het huwelijk van Willem met Elisabeth van Brunswijk (ca. 1235-1266), de dochter van hertog Otto I van Brunswijk (1204-1252) en kleindochter van keizer Otto IV (1198-1218). Als vervolgens op 21 mei 1254 tegenkoning Koenraad IV (de zoon van Frederik II) overleed, vielen snel de laatste weerstanden weg. In ruil voor behoud van hun privileges gaven veel steden nu hun steun aan Willem II.

De muntslag van Willem II

Voor Willem markeerde de verovering van de burcht Nijmegen het begin van zijn strijd om het koningschap. Van de drie grootste overwonnen steden zijn munten op zijn naam bekend: Nijmegen, Dortmund en Aken. Hoe lang de muntslag van de verschillende munten duurde, wie de primaire gebruikers waren en hoe de munten werden gebruikt is niet duidelijk: hiervoor ontbreken schriftelijke bronnen. Vermoedelijk werden de munten vooral gebruikt bij transacties op (jaar)markten, tollen en het betalen van belastingen. Er bestaan géén Hollandse munten van Willem II, want deze munten van Nijmegen, Dortmund en Aken zijn geslagen op naam van Willem II als rooms-koning, dus niet als graaf.¹⁸ Steevast werd op deze munten dezelfde afbeelding van ‘voorganger’ Frederik II gebruikt, maar dan met het omschrift van Willem. Het na verovering

¹⁷ Hägermann, 1977: 365-367; Jansen & Janse, 1991: 369; Cordfunke, 2013: 16; 't Jong, 2018: 237-238.

¹⁸ Van Gelder, 1986: 52.

uitgeven van nieuwe munten lijkt daarom een communicatiedoel te hebben, in de zin van dat elke inwoner moest weten dat Willem de nieuwe koning was. Of dit ook daadwerkelijk het doel van deze muntslag was is niet zeker wegens het ontbreken van schriftelijke bronnen hierover. Maar munten, die van hand tot hand gingen, waren wel zeer geschikt voor het snel verspreiden van de boodschap.

Afb. 3 – Penning Nijmegen, Frederik II, ca. 1240-1247 (NNC NM-01425 – schaal 300%)

Afb. 4 – Penning Willem II, 1247-1256 (PAN-88669 – schaal 300%)

Afb. 5. Halve penning Willem II, 1247-1256 (NNC-1952-0106 – schaal 300%)

Afb. 6 – Penning Dortmund, Willem II, 1248-1256 (Münzkabinett, Staatliche Museen zu Berlin – Stiftung Preußischer Kulturbesitz / Lutz-Jürgen Lübke (Lübke und Wiedemann), (objectnr. 560797 – schaal 250%)

*Afb. 7 – Penning Aken, Willem II, 1248-1256
(Universitätsbibliothek Leipzig,
inv.nr. 2017/2559 – schaal 250%)*

Afb. 3 toont een penning van Frederik II.¹⁹ De munt is identiek aan het hiervoor beschreven munttype van Willem II (zie ook afb. 1) en de ernaast getoonde penning van Willem II (afb. 4). Het enige verschil is het omschrift op de voorzijde: **†CÆSAR** (varianties zijn bekend, bijvoorbeeld een extra **Æ** aan het eind), oftewel ‘keizer’. De uitzonderlijke term Cesar komt ook voor op een gouden munt (augustalis) van Frederik II uit Brindisi en Messina: **CÆSAR AVG IMP ROM**, waar hij wordt afgebeeld in keizerlijke kledij als keizer van het Heilige Roomse Rijk en koning van de Romeinen.²⁰ Goed mogelijk liet Frederik zich inspireren door een (identieke) afbeelding op een Romeinse cameo (gesneden steen) – met het portret van keizer Augustus – uit Aken, die zich momenteel bevindt in de Domschatkamer van Aken.²¹ Ook uit Aken zelf is een munt bekend met in het omschrift ‘**Fredericus Cesar**’, zodat we over de toeschrijving van de penning uit Nijmegen niet hoeven te twijfelen.²² Waarschijnlijk is de titel Cesar op de zilveren munten uit Nijmegen en Aken overgenomen van het gouden voorbeeld uit Brindisi/Messina (want hier met compleet omschrift). Aangezien de augustalis vanaf december 1231 is geslagen, zullen de penningen uit Nijmegen en Aken ook van na deze datum dateren.²³ Afb. 5 toont een niet eerder gepubliceerde halve penning van Willem II: Van Gelder benoemde dat dit munttype bestond maar toonde het niet.²⁴

Afb. 6 toont een penning van Willem II geslagen te Dortmund vanaf 1248 met in het omschrift **† WILLEHE-LMVS REX**. De voorzijde toont een borstbeeld met

¹⁹ Van der Chijs, 1866: pl. XIX, nrs. 1-2; De Voogt, 1867: nrs. 7-11; Van Gelder, 1984: 50, type D1; De Wit, 2007: 331, nrs. 1039-1040.

²⁰ Zie bijvoorbeeld: www.acsearch.info/search.html?id=3888863.

²¹ Kowalski, 1976: 90-91.

²² Menadier, 1913: nrs. 55-58; Van Gelder, 1984: 50.

²³ Kowalski, 1976: 82.

²⁴ Van Gelder, 1984: 50.

kroon, leliescepter en rijksappel, de keerzijde een toren met kruis tussen twee vaandels op een muur. Het omschrift luidt **† TREMAN-AS REG.**²⁵

Afb. 7 toont een penning van Willem II geslagen te Aken vanaf 1248 met in het omschrift **† KARO-L REX**. De voorzijde toont hier opnieuw het borstbeeld van keizer Frederik II met kroon, palmtak en rijksappel, en de keerzijde het borstbeeld van Karel de Grote die met zijn handen een boog met drie torens draagt (representatie van de stad Aken) met in het omschrift **† WILLELM·REX**.²⁶ Op deze munt (variant) staat **†WIL REX**, zodat net als bij de munten van Willem II uit Nijmegen, ook hier sprake lijkt te zijn van soortgelijke omschriftvarianties. Willem II neemt op de munt opnieuw de plaats in van Frederik II en continueert de praktijk van zijn voorgangers door te verwijzen naar degene die Aken groot maakte en aanwees als hoofdstad van zijn rijk: Karel de Grote (768-814).

Vondstinventarisatie en analyse

Hieronder wordt de vondstinventarisatie van de munten van het Nijmeegse type van Willem II beschreven en geanalyseerd. Allereerst een overzicht van de schatvondsten, gevolgd door de losse vondsten en tot slot een verspreidingsbeeld en analyse.

Schatvondsten en bronnen

Vindplaats	Jaar vondst	Sluitjaar	Aantal munten	Aantal Willem II
Brussel	1908	1265-1268	ca. 150.000	5
Köln-Dünnwald	1939	ca. 1270	1.578	1
Schagen	1982	ca. 1255	5	4
Leeuwarden	1983	1260-1275	> 70	1
Ventpils (Letland)	ca. 2012	1253-1258	> 78	1
Hoogwoud	2021	≥ 1248	39	6

Tabel 1 – Overzicht schatvondsten.

Tabel 1 geeft de schatvondsten met de aantallen en overige specificaties weer. Er zijn zes schatvondsten bekend waarin het Nijmeegse munttype van Willem II voorkomt. De eerste is die van Brussel in 1908²⁷, gevolgd door Köln-Dünn-

²⁵ Berghaus, 1978: nrs. 75-76, pp. 50-51, 102; Kluge, 2007: nr. 431.

²⁶ Menadier, 1913: nr. 65; Krumbach, 1995: nrs. 60-62, 101-103.

²⁷ Rutten, 1910: 267, pl.4, nr. 14; Gullbekk, 2005: 82.

wald²⁸, Schagen²⁹, Leeuwarden³⁰, Ventpils (Letland)³¹ en de laatste in 2021 te Hoogwoud³².

De vondsten Brussel en Köln-Dünnwald liggen duidelijk in de periferie van de verspreidingszone (zie ook hieronder) en kunnen gekenmerkt worden als ‘verdwaalde exoten’ in deze (grote) schatvondsten. Hetzelfde geldt voor het exemplaar uit de omgeving van Ventpils in Letland. De vondst Leeuwarden bleek ook een exemplaar van Willem II te herbergen. De betreffende munt is in de publicatie van de vondst foutief toegeschreven aan Frederik II (de letters REX zijn hier duidelijk leesbaar). Van de vondsten te Schagen en Hoogwoud (en Ventpils) liggen de verbergingsjaren dichtbij het moment van productie.

Vondstinventarisatie (zie Bijlage 1 voor een volledige lijst)

De vondstinventarisatie heeft 30 munten opgeleverd. Dat maakt, inclusief schatvondsten, in totaal 48 munten. Van 42 munten is de vindplaats bekend, waarvan 30 unieke vindplaatsen (losse vondsten). Van zes munten ontbreken foto's in NUMIS en ze konden dus niet worden geverifieerd, maar deze zijn wel als dit type van Willem II gedetermineerd. Van drie munten zijn de foto's slecht of is de munt dusdanig gesleten dat toewijzing aan Willem II niet zeker is; wel zijn deze als dit type van Willem II gedetermineerd en daarom in de lijst opgenomen. Er zijn twee halve penningen gevonden plus twee gehalveerde penningen. Nr. 17 in de lijst is uitgebroken, dus daarvan is de massa niet volledig bekend. Van nr. 20 in de lijst (NNC-1952-0106, afb. 5) is dit wel het geval: deze halve penning heeft een massa van 0,218 g.

Afb. 8a-d – Enkele muntvoorbeelden van Willem II uit slordig gesneden muntstempels (NUMIS-1105125, PAN-00127560, NUMIS-1074151, PAN-00045420 – schaal 250%)

²⁸ Steilberg, 1949: 23, 39 (nr. 1291).

²⁹ Pol, 1982: 146-147.

³⁰ Jacobi, 1984: 139.

³¹ Ilisch, 2012: 44-53; Ilisch, 2013: 153-155.

³² Schrickx, Ruijter & Bartels, 2023: 2-9; PAN-S-207.

Van 33 penningen is de massa bekend, hiervan is het gemiddelde 0,449 g. Zonder de vijf munten uit de schatvondst Brussel, waarvan alleen de gemiddelde massa bekend is, betreft de gemiddelde massa 0,432 g en de mediaan 0,4325 g. Het lijkt erop dat de losse vondsten uit de bodem iets aan massa hebben verloren ten opzichte van de massa's uit de schatvondsten, die minder te lijden zullen hebben gehad van bodeminvloeden (erosie). Tegelijk lopen de massa's vrij fors uiteen (van 0,31 g tot en met 0,55 g), wat mogelijk duidt op een snelle en/of minder secure muntproductie. Deze minder zorgvuldige productie qua uiteenlopende massa van de munten komt overeen met het uiterlijk van de munten. Veelal zijn de afbeeldingen ronduit slordiger gesneden in de muntstempels ten opzichte van de vrijwel identieke munten van voorganger Frederik II (vergelijk afb. 3 met afb. 8a-d). Omdat het er sterk op lijkt dat de hele muntproductie van dezelfde (slordige) aard is, is het minder waarschijnlijk dat hier sprake is van muntvervalsingen van een beter (onderscheidend) voorbeeld van Willem II, bijvoorbeeld van nettere verschijningsvorm en/of hogere massa. Ook ontbreekt het aan meerdere verspreidingszones van muntvondsten die op meerdere productieplaatsen ('echte' en 'valse') wijzen. Kortom, het huidige verspreidingsbeeld lijkt erop te wijzen dat we te maken hebben met één muntproductie, die vermoedelijk in korte tijd tot stand is gekomen vanuit een centrale autoriteit.

Verspreidingszone en productieplaats

In de archeologie is het doorgaans zo dat het middelpunt van een verspreidingszone wijst op de productieplaats en primair gebruik van voorwerp of munt.³³ De verwachting was dan ook dat de vindplaatsen vooral in en in de directe omgeving van Nijmegen bekend waren. Dat blijkt echter niet het geval: in deze omgeving is geen enkele munt gerapporteerd, slechts één in de provincie Gelderland (Doesburg³⁴) en één in de provincie Utrecht. Naast enkele schatvondsten te Brussel, Köln-Dünnwald, Schagen, Leeuwarden en Hoogwoud (in rood op de kaart), stammen de losse vondsten (in blauw) vooral uit de regio West-Friesland en Friesland. Dit wijst op gebruik van dit munttype in deze regio's.

Precies in het centrum van dit verspreidingsgebied ligt Stavoren. Van deze plaats is bekend dat het een belangrijke handelsstad was, dat hier in de 11de-13de eeuw muntslag heeft plaatsgevonden en dat deze plaats óók van belang was voor de graven van Holland.³⁵ Zo werd hier bijvoorbeeld in 1198 graaf Willem I als graaf van Friesland gehuldigd en trouwde hij hier waarschijnlijk in hetzelfde jaar ook met Aleid van Gelre.³⁶ Op basis van de verspreidingszone is het niet waarschijnlijk dat de muntplaats Nijmegen betreft, ook al staat deze stadsnaam leesbaar op

³³ Ramberg, 2017: 258; Cruysheer, 2021: 61.

³⁴ PAN-8669.

³⁵ Zie o.a. Scholten, 1939.

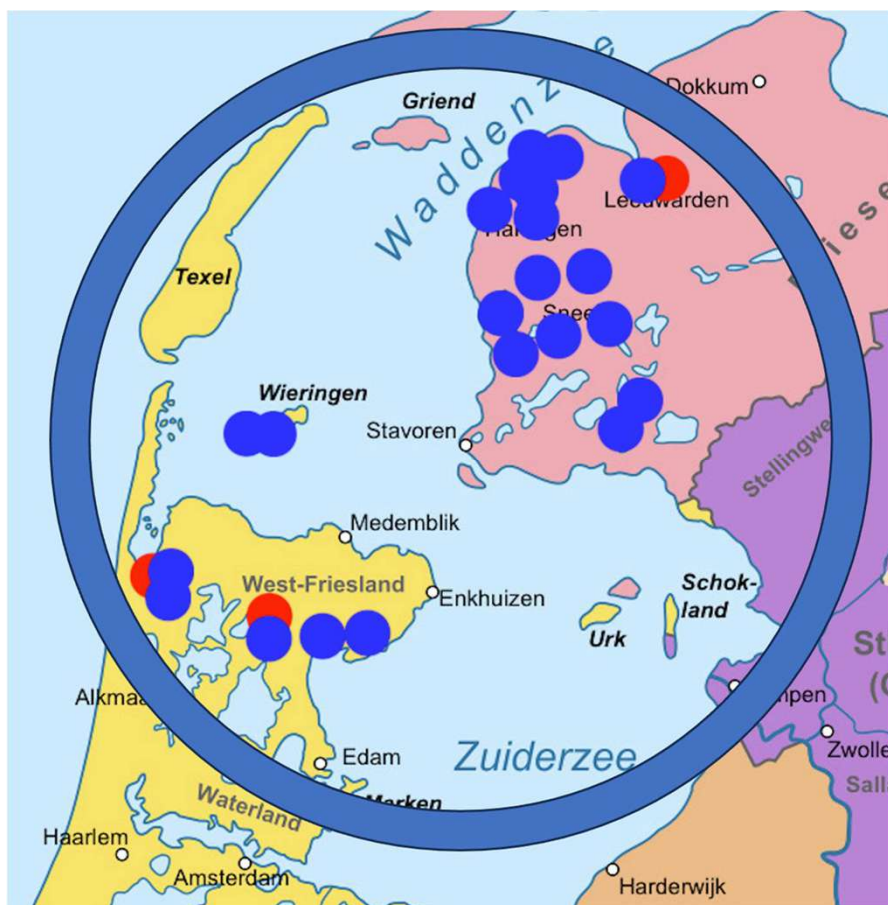
³⁶ De Boer & Cordfunke, 2010: 68; 't Jong, 2018: 122-123.

de munten. Dit is niet uniek en komt vaker voor, zoals op een munt van Otto I van Gelre uit Zutphen, met daarop de tekst **TRAIECTVM** (Utrecht).³⁷ Meer waarschijnlijk is de muntplaats Stavoren, maar dit is wel met een vraagteken want nieuwe vondsten kunnen dit beeld doen veranderen en ook van andere nabijgelegen plaatsen is muntproductie in de middeleeuwen bekend, zoals Medemblik en Egmond. Een alternatieve verklaring is dat de munten, nadat Willem na de overwinning op de rijksburcht uit Nijmegen vertrokken was en nadat Nijmegen was overgedragen aan graaf Otto II van Gelre, alsnog in Nijmegen zijn geslagen en vervolgens in (West-)Friesland in omloop gebracht.

Afb. 9 – Vindplaatsen van munten van Willem II met kernzone.

³⁷ Zie o.a. Cruysheer, 2022: 200-202.

Afb. 10 – Vindplaatsen van munten van Willem II – kernzone.

De opvallende vondstverspreiding doet afvragen hoe het zit met de vondstverspreiding van munten uit Nijmegen van zijn voorganger Frederik II en diens zoon Hendrik VII (1220-1235) – op wiens naam ook munten zijn geslagen te Nijmegen. Hoewel deze vraag niet centraal staat in dit onderzoek, is via een steekproef toch inzicht gekregen in de verspreiding van deze munten. Een analyse van vondstmeldingen bekend uit PAN en NUMIS leverde precies 50 munten op. Hiervan was één afkomstig uit Limburg³⁸, vier uit Noord-Holland³⁹, zes uit

³⁸ PAN-74260 (Venlo).

³⁹ PAN-52475 (Schagen); NUMIS-1136639 (Enkhuizen); NUMIS-1130815 (Opmeer); NUMIS-1129508 (Hollands Kroon).

Overijssel, waarvan vijf uit een schatvondst⁴⁰, tien uit Friesland, waarvan vier uit een schatvondst⁴¹, en 29 los gevonden munten uit Gelderland, waarvan tien uit gemeente Harderwijk⁴², vijf uit gemeente Overbetuwe⁴³, vijf uit gemeente Buren⁴⁴, twee uit Heerde⁴⁵, twee uit Montferland⁴⁶ en de rest uit andere vindplaatsen⁴⁷. Opvallend is dat ook hier munten uit Nijmegen ontbreken. Waarschijnlijk hangt dit samen met het detectorverbod dat hier is ingesteld.

Kortom: de munten van Frederik en Hendrik vinden we niet in Nijmegen, vanwege het verbod, maar wél in de Gelderse omgeving van Nijmegen. De munten van Willem II vinden we eveneens niet in Nijmegen, vanwege het verbod, maar ook vrijwel niet in de Gelderse omgeving van Nijmegen. Dit wijst er daarom op dat de munten van Willem II niet waren bedoeld voor Nijmegen en omgeving maar de munten van Frederik en Hendrik wél.

Tot slot is het interessant dat vondsten ontbreken in de provincies Utrecht, Zuid-Holland, Zeeland en Brabant. Mogelijk wijst dit erop dat de munten uit Nijmegen in de periode ca. 1220-1250 een betrekkelijk lokaal gebruik kende en niet gebruikt of geaccepteerd werden op bijvoorbeeld een Utrechtse markt.

Mogelijke verklaring voor de muntslag

Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat het muntverspreidingsbeeld van Willem II duidelijk afwijkt van dat van zijn voorgangers uit Nijmegen, Frederik II en diens zoon Hendrik. Het verspreidingsbeeld wijst op muntgebruik in Noord-Nederland en niet in (regio) Nijmegen, ondanks dat in het omschrift Nijmegen staat. Mogelijk dat ook de muntproductie in Noord-Nederland gezocht moet worden – zoals Stavoren of een andere plaats – maar dit is minder zeker. Omdat over de muntproductie van Willem II geen geschreven bronnen resteren, is het niet mogelijk over het doel van deze productie een sluitende verklaring te geven. Te denken valt aan bijvoorbeeld een eenmalige beloningspremie voor de solda-

⁴⁰ PAN-87764 (Olst-Wijhe); NUMIS-1101660; 1101653; 1101647; 1101636; 1101633 (schatvondst Hardenberg).

⁴¹ PAN-85074 (Weststellingwerf); PAN- 64126 (Noordoost-Friesland); PAN-19683 (Waadhoeke); PAN-13730 (Noordoost-Friesland); NUMIS-1148710 (Weststellingwerf); NUMIS-1108184 (Harlingen); NUMIS-1074170; 1074175 (schatvondst Leeuwarden); NUMIS-1004392 (schatvondst Waadhoeke); NUMIS-1003613 (schatvondst Zuidwest-Friesland).

⁴² PAN-100940; 100933; 100931; 100903; 33642; NUMIS-1159661; 1159608; 1130776; 1013526 (Harderwijk).

⁴³ PAN-15143; 8287; 6123; NUMIS-1153514; 1035586 (Overbetuwe).

⁴⁴ PAN-69600; 58795; NUMIS-1159759; 1142822; 1034660 (Buren).

⁴⁵ PAN-7611; 7610 (Heerde).

⁴⁶ PAN-57963; NUMIS-1157540 (Montferland).

⁴⁷ NUMIS-1160627 (Arnhem); PAN-78499 (Brummen); NUMIS-1140618 (Neder-Betuwe); PAN-74550 (Tiel); NUMIS-1034776 (Zutphen).

ten die deelnamen aan de strijd tegen en overwinning op Nijmegen. Een alternatieve mogelijke verklaring voor de muntslag en het verspreidingsbeeld luidt als volgt: Willem belegerde vanaf 4 mei 1248 Aken en stuitte daarbij op hevig verzet. Uiteindelijk bleek een belegering van bijna een half jaar noodzakelijk. Willem had hiervoor dringend strijdkrachten nodig en die werden onder meer gevonden in Friesland en West-Friesland. Hij werd hierbij geholpen door paus Innocentius IV. In heel Duitsland en omliggende landen en óók in Friesland werd namelijk een zogeheten kruistocht gepredikt tegen keizer Frederik II en tegen Aken. De paus vroeg op 17 november 1247 aan zijn legaten en aartsbisschop Albert van Letland, Estland en Pruisen om zich in dienst te stellen van Willem ten behoeve van het ronselen van (West-)Friese huursoldaten.⁴⁸ Aan de dominicanen in Friesland werd eveneens gevraagd te prediken tegen Frederik II en Aken om zo de Friezen te overtuigen. De Friezen werd verlossing van hun zonden beloofd, kans op roem, buit en militaire eer, maar ook erkenning van hun vrije rechten.⁴⁹ In die zin was de deelname van de Friezen aan de Akense kruistocht ook een vrijheidsstrijd, wat misschien ook hun gemotiveerde inzet en succesvolle rol in de verovering verklaart.⁵⁰ Mogelijk werden de munten van het Nijmeegse type van Willem II als een soort overwinningsmunten in omloop gebracht in Friesland en West-Friesland om zo de oproep voor de kruistocht kracht bij te zetten en Friese krijgers te werven en te verleiden om mee te strijden tegen Aken. Als dit klopt zullen de munten vanaf november-december van het jaar 1247 zijn geslagen. Hoe lang de muntslag doorliep is niet bekend, maar mogelijk beperkte deze zich tot aan de start van de belegering op 4 mei 1248, in plaats van tot aan de dood van Willem II, op 28 januari 1256.

Tot slot

De ‘Nijmeegse’ munten, geslagen onder rooms-koning Willem II, zijn bijzonder interessant: ze blijken voornamelijk in het noorden van Nederland te hebben gecirculeerd, en nauwelijks rond Nijmegen.

Mogelijk ligt de verklaring voor dit opmerkelijke patroon in de aanstelling van Friese huurlingen in de jaren 1247-1248 voor de strijd tegen de stad Aken.

⁴⁸ Hasse, 1885: 108.

⁴⁹ Hägermann, 1977: 365-367 (Chronicon Merkonis, MGH SS XXIII, 551); Hägermann, Kruisheer & Gawlik, 1989: 82-84, nr. 48 (3 november 1248, bevestigd tijdens de hofdag te Aken); Hasse, 1885: 108-109; Gelhorn, 1873: 81-83.

⁵⁰ Zie voor de regelmatige kruistocht-inzet van de geduchte Friese krijgers: Mol, 2001: 86-117.

Eindnoot

Dit onderzoek was niet mogelijk zonder de meldingen en vondstregistratiehulp van vele vinders/vrijwilligers en van alle anderen die mij hierbij hebben geholpen. Hiervoor mijn hartelijke dank.

Behandelend redacteur: Jos Benders

Biografische noot

Anton Cruysheer (1975) is archeoloog en werkzaam als manager erfgoed bij stichting Landschap Erfgoed Utrecht. Zijn onderzoeksinteresse gaat onder meer uit naar middeleeuwse munten uit de periode ca. 1000-1350. Zie voor zijn publicaties: <https://independent.academia.edu/AntonCruysheer>.

Bijlage 1 – Vondstenlijst

Nr.	Id. nr.	Ø (in mm)	Massa (in g)	Jaar	Vindplaats	Provincie	Opmerking
Penning							
1	X	X	0,372	< 2007	X	X	Kunker: De Wit-veiling, nr. 1041, 2007
2	BVW-905965	10	0,31	2022	Leeuwarden	Friesland	
3	NUMIS-1074149	X	0,336	1982	Schagen	Noord-Holland	Schatvondst
4	NUMIS-1074152	X	0,405	1982	Schagen	Noord-Holland	Schatvondst
5	NUMIS-1074151	X	0,393	1982	Schagen	Noord-Holland	Schatvondst
6	NUMIS-1074150	X	0,411	1982	Schagen	Noord-Holland	Schatvondst
7	X	X	X	ca. 2015	X	X	Heritage Auctions 48, nr. 1060, nov. 2015
8	X	X	0,4	ca. 2018	X	X	Heritage Auctions 60, nr. 5072, nov. 2018
9	NUMIS-1105125	X	0,32	2012	Schagen	Noord-Holland	
10	NUMIS-1129907	9	0,35	2016	Stúdwest-Fryslân	Friesland	
11		10,5	0,31	1988	Zwaag	Noord-Holland	
12	Nr. 1291	10,7	0,53	1949	Köln-Dünnwald	Köln-Dünnwald	Schatvondst
13	PAN-00091294	9	0,45	2020	Schagen	Noord-Holland	
14	PAN-00045769	10	0,53	2014	Weststellingwerf	Friesland	BVW forum nr. 707960
15	PAN-00045420	10	0,36	2011	Weststellingwerf	Friesland	BVW forum nr. 309003
16	PAN-00039243	10	X	X	Stúdwest-Fryslân	Friesland	
17	PAN-00064189	X	[0,29]		Stúdwest-Fryslân	Friesland	Pieppiep forum nr. 146446
18	PAN-00035643	11	[0,17]		Sexbierum	Friesland	Gehalveerd
19	NNC-NM-01444	X	0,459	X	X	X	
20	NNC-NM-01443	X	0,425	X	X	X	
21	NUMIS-1023154	X	X	1993	Hollands-Kroon	Noord-Holland	Geen foto
22	NUMIS-1023853	X	X	1998	Stúdwest-Fryslân	Friesland	Geen foto

23	NUMIS-1022100	X	X	1993	Waadhoeke	Friesland	Geen foto
24	NUMIS-1013635	X	X	1996	Harlingen	Friesland	Geen foto
25	NUMIS-1023881	X	0,55	2000	Súdwest-Fryslân	Friesland	Geen foto
26	NUMIS-1023854	X	X	1998	Súdwest-Fryslân	Friesland	Geen foto
27	X	X	0,401	1983	Leeuwarden	Friesland	Schatvondst
28	X	X	0,55	1908	Brussel	(Brussel)	Schatvondst
29	X	X	0,55	1908	Brussel	(Brussel)	Schatvondst
30	X	X	0,55	1908	Brussel	(Brussel)	Schatvondst
31	X	X	0,55	1908	Brussel	(Brussel)	Schatvondst
32	X	X	0,55	1908	Brussel	(Brussel)	Schatvondst
33	PAN-00127555	10,5	0,44	2021	Hoogwoud	Noord-Holland	Schatvondst
34	PAN-00127556	10,8	0,52	2021	Hoogwoud	Noord-Holland	Schatvondst
35	PAN-00127561	11,5	0,44	2021	Hoogwoud	Noord-Holland	Schatvondst
36	PAN-00127560	11,2	0,51	2021	Hoogwoud	Noord-Holland	Schatvondst
37	PAN-00127599	11,1	0,55	2021	Hoogwoud	Noord-Holland	Schatvondst
38	PAN-00127553	11,4	0,46	2021	Hoogwoud	Noord-Holland	Schatvondst
39	PAN-00088669	10,5	0,48	2021	Doesburg	Gelderland	Schatvondst
40	PAN-00099560	10,5	[0,19]	2010	Hollands-Kroon	Noord-Holland	Uitgebroken, vermoedelijk
41	PAN-00035644	10	0,46	X	Waadhoeke	Friesland	Vermoedelijk
42	PAN-00069481	11	0,41	2020	Drechterland	Noord-Holland	Vermoedelijk
43	NUMIS-1033966	X	0,51	2000	Harlingen	Friesland	Geen foto
44	X	X	X	ca. 2012	Ventpils	Letland	Schatvondst
45	X	11	[0,22]	2023	Spanbroek	Noord-Holland	Gehalveerd
46	PAN-00134757	11	X	2023	Wijnaldum	Friesland	WILLEMVS [R&X] op vz.
47	X	8,9	[0,16]	X	$\frac{1}{2}$ penning Houten	Utrecht	Ø binnencirkel: 6,5 mm
48	NNC-1952-0106	X	0,218	X	X	X	X

Afkortingen

BVW	Bodemvondstenwereld forum
JEGMP	Jaarboek Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde
NNC	Nationale Numismatische Collectie
NUMIS	Numismatisch Informatiesysteem van De Nederlandsche Bank
OHZ	Oorkondenboek van Holland en Zeeland
PAN	Portable Antiquities of the Netherlands

Literatuurlijst

- Berghaus, P. (1978) *Dortmunder Münzgeschichte: Die Münzen von Dortmund*, Band I (Dortmund)
- Boer, D.E.H. de & E.H.P. Cordfunke (2010) *Graven van Holland* (Zutphen)
- Buhlman, M. (2004) Die Belagerung Kaiserswerths durch König Wilhelm von Holland (1247/48): das Ende der staufischen Herrschaft am Niederrhein *Beiträge zur Geschichte Kaiserswerths*, dl. 2 (Düsseldorf-Kaiserswerth), 1-22
- Chijs, P.O. van der (1866) *De munten der Frankische- en Duitsch-Nederlandsche vorsten* (Haarlem)
- Cordfunke, E.H.P. (2013) *Willem II, graaf van Holland en Roomskoning. Een zoektocht naar het koningsgraf in Middelburg* (Zutphen)
- Cruysheer, A. (2021) Een muntreeks van graaf Floris III van Holland (1157-1190) *JMP* 107, 55-93
- Cruysheer, A. (2022) Utrechtse bisschoppen op munten (1178-1267) *Jaarboek Oud-Utrecht 2022*, 194-215
- Cruysheer, A. en B.J. van der Veen (2021) De raadselachtige munt met de koningskroon. Willem, Otto en Nijmegen *Nijmeegs Katern*, jrg. 35, nr. 1, 8-12
- Gelder, H.E. van (1980) De koninklijke munt te Nijmegen tot 1248, in: G. Lemmens (ed.) *Het Valkhof te Nijmegen* (Nijmegen), 49-50
- Gelder, H.E. van (1986) De Hollandse munt in de dertiende eeuw, *Handel en Wandel in de Dertiende Eeuw* (Muiderberg)
- Gelhorn, J. (1873) *Die Chronik Emo's und Menko's von Floridus hortus* (Danzig)
- Grolle, J.J. (2000) *De Muntslag van de Graven van Holland tot de Bourgondische unificatie in 1434* (Amsterdam)
- Gullbekk, S.H. (2005) The Brussels hoard – the largest medieval coin hoard in Europe, *JEGMP*, 81-97
- Hägermann, D. (1977) *Studien zum Urkundenwesen Wilhelms von Holland. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Königsurkunde im 13. Jahrhundert* (Köln/Wien)
- Hägermann, D., J. Kruisheer & A. Gawlik (1989) *Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser; Die Urkunden Heinrich Raspes und Wilhelms von Holland*, band 18, dl. 1 (1246-1252) (Hannover)
- Hasse, T. (1885) *König Wilhelm von Holland, 1247-1256* (Straatsburg)

- Ilisch, P. (2012) Rheinische und westfälische Münzen in Funden des 12. und 13. Jahrhunderts aus dem Baltikum. *Monetary history of the Baltics in the middle ages (12-16th c.)* (Eesti Ajaloomuuseum, Varia historica VI, Tallinn), 44-53
- Ilisch, P. (2013) Datering van dertiende-eeuwse PAX-penningen van Deventer *DB*, nr. 4, 153-155
- Jacobi, H.W. (1984) Leeuwarden 1983 *JMP* 71, 135-144
- Janse, A. (1991) De Groot-Friese gedachte. Achtergronden van de Hollandse expansie in Friesland, tot het midden van de veertiende eeuw *Holland in Wording. De ontstaans-geschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum)
- Jansen, H.P.H. & A. Janse (eds.) (1991) *Kroniek van het klooster Bloemhof te Witte-wierum* (Hilversum)
- Jong, H. 't (2018) *De dageraad van Holland. De geschiedenis van het graafschap 1100-1300* (Utrecht)
- Kluge, B. (2007) *Numismatik des Mittelalters* (Berlijn)
- Kowalski, H. (1976) Die Augustalen Kaiser Friedrichs II *Schweizerische Numismatische Rundschau*, nr. 55, 77-150
- Krumbach, K.G. (1995) *Aachener Münzen des Mittelalters* (Aken)
- Menadier, J. (1913) *Die Aachener Münzen: Münzen, Urkunden und Akten [T.1.2], gesammelt u. bearbeitet* (Berlin)
- Mol, J.A. (2001) Friese krijgers en de kruistochten *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 4, 86-117
- Pol, A. (1982) Schagen 1982 *JMP* 69, 146-147
- Ramberg, L.E. (2017) *Mynt er hva mynt gjor, En analyse av norske mynter fra 1100-tallet: produksjon, sirkulasjon og bruk* (dissertation Stockholm University)
- Rutten, C. (1910) La trouvaille de la Rue d'Assaut, à Bruxelles *RBN* 66, 252-280
- Scholten, C. (1939) De munten van Friesland van de 10e tot het begin van de 14e eeuw, *JMP* 39, 1-55
- Schrickx, C., L. Ruijter & M. Bartels (2023) De middeleeuwse schat van Hoogwoud. Detectorvondst uit de tijd van de strijd tussen de Hollanders en Westfriezen *Archeologie in Nederland* 1, 2-9
- Steilberg, A. (1949) Der Denarfund von Köln-Dünnwald, Vergraben um 1270 *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 3, 20-48
- Voogt, W.J. de (1867) Monnaies impériales frappées à Nimègue *RBN* 23, 410-417
- Wit, G.W. de (2007) *Künker veiling*, nr. 121